

بازشناسی شاخصه‌های ارزشی و شکلی در شهرسازی اسلامی براساس آموزه‌های دینی

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۰۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۴/۱۵

نبی اله صدری^۱

محمد مولوی^۲

چکیده

هدف از این پژوهش نشان دادن گفتمان دین در عرصه معماری و بنای شهر و نشان دادن معماری شهر اسلامی است، آنگونه که باید باشد. سؤال پژوهش این بود که ارزش‌های اسلامی در شاخص‌های شکلی شهر اسلامی کدام‌اند؟ تحقیق به روش اکتشافی و رویکرد توصیفی تحلیلی، با ابزار کتابخانه‌ای صورت گرفت. در پاسخ به این پرسش، مقاله در دو قلمرو پیگیری شده است؛ قلمرو اول، به شاخص‌های ارزشی در معماری شهر اسلامی پرداخته شده که در این محور به چهار مبحث کلیدی در طراحی شهر اسلامی پرداخته شد. این محورها عبارت‌اند از محوریت توحید در طراحی شهر اسلامی: اصل توحید هنگامی که به زبان معماری و شهرسازی ترجمه می‌شود می‌تواند در ساختار معماری، توحید در اجزای معماری، توحید در عملکردهای فضایی جلوه‌گر شود. محوریت عدل در طراحی شهر اسلامی: تعادل، هماهنگی و اندازه را از مصادیق و تجلیات عدل در بحث معماری و شهرسازی می‌توان برشمرد و همچنین محوریت امنیت و نظم در شهر اسلامی: مراد از معماری شهر اسلامی براساس نظم یعنی نظمی که براساس ارگانیک مورد نیاز شهر اسلامی طراحی شود. قلمرو دوم به بررسی چهار شاخص مهم زیبایی و هنر، طبیعت و محیط زیست، مسجد و مسکن در معماری شهر مورد پرداخته گرفت.

واژگان کلیدی: شهرسازی اسلامی، معماری اسلامی، شاخص ارزشی، شاخصه شکلی، آموزه‌های دینی.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، ایران، (نویسنده مسئول) . sadrifar@gmail.com
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، قزوین. molavi@isr.ikiu.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

اولین شهرهای جهان در ۳۵۰۰ سال قبل از میلاد مسیح، در بین‌النهرین، در دره‌های حاصل‌خیز دجله و فرات به‌وجود آمده‌اند (ممتاز، ۱۳۸۹: ۱۴). مطالعات و کشفیات باستانی نشان می‌دهد که اولین هسته شهر در مکان ملاقات قبایل و اقوام برای اجرای بعضی از مراسم و شعائر شکل گرفته است (همان: ۱۱). برخی معتقدند که پیدایش شهر بخشی از تکامل اجتماعی بوده است. بعد از آنکه انسان از مرحله اقتصاد معیشتی عبور کرده و کنترل محیط را بیشتر در اختیار گرفت، برای ساختن شهر آمادگی پیدا کرد (همان: ۱۴).

در دیدگاه ابن‌خلدون علت بناهای شهرها با قدرت دولت‌ها و پادشاهان صورت گرفته است (ابن‌خلدون، ۱۳۸۸: ۶۷۴) ایشان بهبود معیشت و اقتصاد، آرامش‌طلبی و تجمل‌خواهی انسان و نیروی عصیت را از جمله زمینه‌های پیدایش شهرنشینی می‌دانند (همان: ۲۳۰). بنابر دیدگاه ابن‌خلدون، هنگامی که بادیه‌نشینان از لحاظ آسایش، رفاه و دارایی ناشی از کسب و تجارت به هدف مطلوب خویش نائل آیند، آن وقت شوق آرامش و شهرنشینی، که از طبایع بشر به‌شمار می‌رود، در آنها برانگیخته می‌شود و به شهرهای کوچک و بزرگ فرود می‌آیند و در آنها اقامت می‌گزینند (همان: ۶۷۵). در دیدگاه وی، عمران بادیه‌نشینانی و شهرنشینی در شکل‌های اختصاصی به خود ظهور می‌یابد. بادیه‌نشینانی و شهرنشینی هیچ‌یک با دیگری در تعارض نبوده بلکه هرکدام مرحله‌ای از سیر تحول عمومی عمران هستند و بادیه‌نشینانی زمینه‌ساز شهرنشینی است (همان: ۶۷۳).

از زمان‌های قدیم تاکنون، شهرنشینی آسیب‌های خود را داشته است. از نظر ابن‌خلدون، شهرنشینی آفاتی مانند کم‌همتی، ضعف در دیانت و اخلاق را در پی دارد (همان). امروزه نیز زندگی شهرنشینی چه از نظر کالبد شهری، که شامل معماری خانه‌ها و سبک بنای شهرهاست، و چه از نظر مدیریت شهری یا شهروندان مشکلات زیادی دارد (حاتمی‌نژاد، ۱۳۹۳: ۸۹). نابهنجاری در شهرها زیاد شده تا آنجاکه در شهرهای بزرگ به دلیل افزایش بی‌حد جمعیت، استرس و نگرانی بر شهروندان در حال افزایش است (ستوده، ۱۳۸۷: ۶۲).

قطعاً عوامل متعددی را می‌توان برای این مشکلات برشمرد، ولی یکی از عوامل این ناهنجاری‌ها را باید در سبک بنا و معماری شهرها جستجو نمود.

ما مسلمانان معتقدیم که دین اسلام کامل‌ترین دین آسمانی است^۱، که برای جامعه بشری^۲ نازل شده تا او را به کمال برساند. کمال دین هم محدود نیست بلکه ابعاد مختلفی را در برمی‌گیرد، بر همین اساس بر این عقیده‌ایم که دین مبین اسلام درباره شهر دارای گفتمان و دستورالعمل است. تا در قالب این دستورالعمل‌ها، زمینه رشد و ارتقاء انسان و جامعه فراهم شود. لذا یکی از ابعاد کمالی دین مبین اسلام را می‌توان در نحوه بنای کالبد شهری جستجو نمود.

امروزه، بیشتر مردم در شهرها زندگی می‌کنند و فضای حاکم بر بنای شهرها از سبک شهرسازی اسلامی فاصله دارد. سبک بنای ساختمان‌ها و کالبد شهرها بیشتر برگرفته از سبک غربی بوده و سبک بنای اسلامی در حوزه شهرسازی فراموشی شده است، این درحالی است که در گذشته معماران با تفکرات اسلامی ساختار و استخوان‌بندی شهرها را شکل می‌دادند و این نکته در نزد شهرسازان مورد توجه بود که «معماران و شهرسازان بنا نمی‌سازند، بلکه از طریق ساختمان شکل زندگی انسان را می‌سازند» (صارمی و مهدیان‌پور، ۱۳۹۵: ۲۵۶).

لذا بازشناسی آنچه که گفتمان شهرسازی اسلامی است لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

هدف و سؤال پژوهش

هدف از این پژوهش نشان دادن گفتمان دین در عرصه بنا و کالبد شهری است. هدف نشان دادن شهر اسلامی است آنگونه که باید باشد. لذا در همین راستا، سؤال اساسی پژوهش این است که شهر اسلامی براساس آنچه در متون دینی آمده است از لحاظ ساختار شکلی و کالبدشهری چگونه باید طراحی شود؟ -تا به آنچه به عنوان شهر اسلامی از آن یاد می‌شود- نزدیک شده و از آسیب‌های اجتماعی کاسته^۳ و شهروندان در چنین شهری بتوانند راه‌های

۱. «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» (مائده، ۳).

۲. «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء، ۱۰۷).

۳. یکی از عوامل تأثیرگذار در شخصیت انسان‌ها محیط جغرافیایی است. عوامل طبیعی و مادی، موقعیت و وضعیت اقلیمی محل تولد و نشوونمای کودک نیز تأثیر مهمی در پیدایش نژادهای گوناگون و ساختارهای شخصیت متفاوت در نوع بشر دارد.

معرفت و کمال را طی نمایند. این سؤال به دو پرسش تجزیه می‌شود: ۱. شاخصه‌های ارزشی در معماری اسلامی شهر کدام‌اند؟ ۲. شاخصه‌های شکلی در معماری اسلامی شهر کدام‌اند؟

پیشینه پژوهش

در حوزه شهرسازی اسلامی، کتب و مقالات فراوانی با اندیشه‌های متفاوت نگاشته شده است که در ادامه، به برخی از آنها اشاره می‌شود.

الف) کتب، پایان‌نامه و رساله‌ها: نام بردن از کتب در اینجا لازم به نظر نمی‌رسد ولی برخی از پایان‌نامه‌ها و مجموعه مقالات که به صورت کتاب منتشر شده به قرار ذیل می‌باشد:

مجموعه مقالات نخستین همایش *آرمان شهر اسلامی* این کتاب مجموعه مقالات همایشی است که دانشگاه اصفهان در سال ۱۳۸۷ برگزار نموده و مجموعه آن شامل ۲۳ مقاله در حوزه شهر اسلامی می‌باشد (منتظرالقائم، ۱۳۸۷).

آرمان شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد (فیزیکی، فرهنگی، اجتماعی) پایان‌نامه کارشناسی ارشد (ناطق، ۱۳۹۰).

ب) مقالات: مقاله‌های فراوانی در مجلات علمی پژوهشی در حوزه شهر اسلامی نگارش یافته که در یک نگاه کلی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

گروه اول، مقالاتی که در تلاش‌اند تا دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی را در حوزه شهرسازی استخراج نمایند. برخی از این مقالات بدین قرار است: «بررسی اندیشه شهرسازی شیخ شهاب‌الدین سهروردی» (صارمی و مهدیان‌پور، ۱۳۹۵)، در این مقاله به بررسی اندیشه سهروردی در ابعاد مختلف شهر و درنهایت، ترسیم شهر مطلوب اسلامی از دیدگاه این اندیشمند مسلمان پرداخته است. «رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی» (بیات، ۱۳۹۳)، این مقاله به بررسی نظریه‌های ابن‌خلدون و فارابی از متقدمین و خانم ابراهیم از متفکران مسلمان معاصر در تحلیل شهر از دیدگاه اسلام و احصای ویژگی‌ها و مؤلفه‌های شهر اسلامی، پرداخته است. «شهر و ساختار آن از منظر ابوعلی سینا» (صارمی، ۱۳۹۷)، این مقاله با هدف بررسی نظریات ابوعلی سینا در حوزه مسائل شهری و شهرنشینی، شناسایی ویژگی‌های

یک شهر مطلوب و نیز ابعاد مرتبط با زندگی اجتماعی انسان‌ها در نظام شهری، به تبیین ابعاد و روابط اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی جامعه شهری مورد نظر خود می‌پردازد. «توسعه پایدار شهری از منظر عبدالرحمن ابن خلدون» (نقی‌زاده، ۱۳۹۲)، در این مقاله مفهوم توسعه پایدار و اصول سه‌گانه آن (اقتصاد، اجتماع و محیط زیست) در اندیشه ابن‌خلدون مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت نیز اصل بسیار مهم توسعه میانه‌رو یا توسعه کنترل شده که توسط او برای رسیدن به رشد پایدار مطرح و معرفی شده است.

گروه دوم مقالاتی است که به مبانی بحث در حوزه شهر اسلامی پرداخته است: «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی ایرانی» (مشکینی و رضایی مقدم، ۱۳۹۳). «بررسی نقش آیات قرآن و احادیث شیعه در شکل‌گیری کالبد مسکن سنتی» (اخوت، ۱۳۹۴). «تبیین نظم شهر اسلامی براساس احکام ثابت» (مولایی، ۱۳۹۶). آنچه این مقاله را از سایر مقالات متمایز می‌سازد بحث درخصوص شهرسازی اسلامی از منظر سبک شهرسازی اسلامی می‌باشد. آنچه مسلم است این است که سبک زندگی اسلامی در قلمروهای گوناگون دچار تغییر اساسی شده و مردم در این حوزه‌ها از سبک زندگی اسلامی دور شده‌اند از جمله این حوزه‌ها می‌توان به سبک و بنای شهر اسلامی اشاره نمود.

تعریف مفاهیم تحقیق

با توجه به موضوع و عنوان مقاله و با توجه به سؤالاتی که در مقدمه مطرح نمودیم، به مفهوم‌شناسی واژگانی که در طول بحث بدان نیازمندیم می‌پردازیم:

۱. شاخص: شاخص در لغت به معانی تیرک، علامت، فرد ممتاز، ابزار تشخیص وقت نماز ظهر آمده است (معین، ۱۳۶۴، ذیل واژه). در اصطلاح می‌توان به معیار و علامتی برای ارزیابی فعالیت‌های انجام شده دانست که میزان موفقیت افراد، کمبودها و پیش‌بینی روند کار و تعیین خط مشی کلی برای رسیدن به اهداف را پیش روی انسان قرار می‌دهد (شعبانی، ۱۳۸۲: ۱۰۹).

شاخص در حوزه معماری و شهرسازی عبارت است از «ابزار عینی یا مفهومی (انتزاعی) که برای اندازه‌گیری و ارزیابی وضع موجود معماری بناها، شهر و شهرسازی، محاسبه و مقایسه موقعیت‌ها و مکان‌های مختلف شهر و بناهای آن و نیز به‌عنوان محکی برای پیش‌بینی آینده شهر و محاسبه میان وضعیت موجود تا وضعیت مطلوب اسلامی به‌کار می‌رود. به کمک شاخص می‌توان حدود اسلامی بودن شهرهای کشورهای مسلمان را در دوران گذشته مشخص نمود و پیش‌بینی‌ها و مدل‌های متعالی را برای آینده در راستای نیل به شهری اسلامی فراهم کرد. به‌طورکلی، شاخص عبارت است از ابزاری عینی یا مفهومی که می‌توان با آن و/یا براساس آن طرح‌های شهری موجود و پیشنهادی را از نظر اسلامی بودن محک زد و براساس آنها راهکارهای اجرایی برای بهبود وضع موجود (بهسازی) و برنامه‌ریزی و طراحی شهرهای جدید (نوسازی) مطرح کرد (قربانی، ۱۳۹۱: ۱۳).

۲. شهر و شهرنشینی: ارائه تعریفی از شهر به‌صورت جامع و مانع مشکل است. آنچه که بر آن می‌توان توافق نمود این است که شهر فقط مجموع ساختمان‌ها و تأسیسات نیست، بلکه تجمع دائمی انبوه عظیمی از انسان‌ها در فضای معینی است که به‌صورت یک مرکز زندگی اجتماعی بسیار پیچیده درآمده است. به‌علاوه، شهر به محلی اطلاق می‌شود که علاوه بر داشتن تراکم و تمرکز جمعیت، نیروی کار آن درگیر فعالیت کشاورزی نیست و اقتصادش مبتنی بر تجارت، تولید صنعتی و ارائه خدمات می‌باشد. همچنین شهر دارای فرهنگ خاص خود (در مقابل فرهنگ روستا) است (شارع‌پور، ۱۳۸۹: ۹-۲۶).

۳. شهر اسلامی: «شهر اسلامی» از اصطلاحات اختلافی بین محققان می‌باشد. برخی بر این نظرند که اصطلاح «شهر اسلامی» را نخستین‌بار شرق‌شناسان فرانسوی به‌کار گرفته‌اند (فلاح، ۱۳۹۰: ۳۵) و اینکه مراد از شهر اسلامی چیست نیز از مسائل مورد اختلاف محققان می‌باشد؛ لذا گاهی شهر اسلامی گفته می‌شود و مراد از آن امت اسلامی (بی‌ارتباطی کالبد و محتوی) می‌باشد. گاهی شهر اسلامی گفته می‌شود و مراد از آن شهری براساس قوانین و دستورات اسلام اداره می‌شود و گاهی شهر اسلامی گفته می‌شود و مراد از آن دستاورد فرهنگ و تمدن اسلامی می‌باشد (مشکینی و رضایی مقدم، ۱۳۹۳: ۵۲-۵۳).

آنچه در این مقاله از شهر اسلامی اراده شده عبارت است از نمایش فضایی شکل و ساختمان اجتماعی که براساس ایده‌آل‌های اسلامی، فرم‌های ارتباطی و عناصر تزئینی خود را نیز در آن وارد کرده است؛ اما فراتر از مفهوم اجتماعی، اصل دیگری بر جامعه مسلمانان حاکم می‌باشد و آن محدود نبودن به زمان و نداشتن جغرافیای خاص است که مفهوم اسلامی آن را تعریف می‌کند (بمات، ۱۳۶۹: ۱۱).

مفهوم شهر اسلامی ناظر به هویت اجتماعی و کالبدی شهر است. شهر اسلامی شهری است که روابط اجتماعی آن بر پایه ارزش‌های دینی سامان می‌یابد و چهره فیزیکی آن یادآور هویت اسلامی ساکنان آن است (باقری، ۱۳۸۶: ۹۶). شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکانی با توجه به فناوری، مصالح، دانش و فرهنگ بومی (که با اصول و ارزش‌های اسلامی در تعارض نباشد) تفسیر و تجلی خاص خویش را داشته باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۸۱).

روش پژوهش

با عنایت به اینکه این پژوهش بین رشته‌ای بوده و این مطالعه در دو حوزه علوم اسلامی و شهرسازی صورت می‌پذیرد، برای پاسخ به سؤال اصلی پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. لذا در ابتدا کلید واژه‌های اصلی در ساختار طراحی شهر اسلامی براساس متون و منابع اسلامی بازشناسی شده‌اند، سپس این کلیدواژه‌ها در دو بخش شاخص‌های ارزشی و شکلی تقسیم‌بندی شده‌اند. آنگاه چهار کلید واژه توحید، عدالت، امنیت و نظم برای شاخصه‌های ارزشی و چهار کلید واژه زیبایی و هنر، طبیعت، مسجد و مسکن برای شاخص‌های شکلی انتخاب شده‌اند. به دنبال آن با مطالعه، جمع‌آوری و بهره‌گیری از منابع متعدد کتابخانه‌ای اعم از منابع اولیه آموزه‌های دینی (قرآن و روایات)، کتاب‌ها و نشریات پژوهشی منتشر شده در حوزه شهرسازی اسلامی-اعم از الکترونیکی و چاپی- و بهره‌گیری از دیدگاه‌های اندیشمندان و پژوهشگران حوزه شهرسازی اسلامی به بررسی، تحلیل و پاسخ به سؤالات مطرحه پرداخته شده است.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش را در دو قلمرو پیگیری می‌نماییم. قلمرو اول در پی پاسخ به این سؤال خواهد بود که شاخصه‌های ارزشی در معماری شهر اسلامی کدام‌اند. قلمرو دوم هم به دنبال پاسخ به این سؤال خواهد بود که شاخصه‌های شکلی در شهر اسلامی چیست؟

الف) قلمرو اول: شاخص‌های ارزشی در معماری شهر اسلامی

شهر اسلامی علاوه بر اینکه از لحاظ ظاهری و چهره شهر متفاوت از شهر غیراسلامی است، از نظر ارزشی و چهره باطنی نیز دارای شاخصه‌هایی است که در طول ظاهر شهر اسلامی قرار داشته و عمق حقیقی شهر اسلامی را نشان دهد (مولایی، ۱۳۹۶: ۸۷۳).

لذا در این قلمرو، به دنبال پاسخ به این سؤال پژوهش خواهیم بود که شاخصه‌های ارزشی در معماری اسلامی کدام‌اند؟ چهار محور اساسی در پاسخ به این پرسش مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. توحید محوری در شهر اسلامی: اساس و بنای اسلام بر توحید^۱ شکل گرفته است. این اصل وجه تمایز دین مبین اسلام با سایر ادیان می‌باشد. این اصل در شهر اسلامی باید محور همه کارها و مسائل شهری بوده و همچنین ساختار و کالبد شهری بر اساس آن استوار گردد. اصل توحید هنگامی که به زبان معماری و شهرسازی ترجمه می‌شود می‌تواند در ساختار معماری، توحید در اجزای معماری، توحید در عملکردهای فضایی جلوه‌گر شود (شهیدی و بمانیان، ۱۳۸۸: ۴۹). تحقیقات نشان می‌دهد که در گذشته، تا حدودی توحید محوری در معماری و بنای بخش‌هایی از شهرها حاکم بوده^۲ و به عنوان اساسی‌ترین اصل در معماری اسلامی ایران بر ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی سایه افکننده بود (شهیدی و بمانیان، ۱۳۸۸: ۵۵).

۱. «قولوا لا اله الا الله تفلحوا» (بحار ج ۱۸: ۲۰۲).

۲. رک مقاله: «نقش خدا محوری در شکل‌دهی به ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی ایران».

همان‌گونه که وجه تمایز دین مبین اسلام با سایر ادیان در توحید می‌باشد این وجه تمایز در میان متفکران مسلمان و غربی در بنا و کالبد شهری هم معنای مشهودی پیدا می‌کند. زیرا در جوامع مدرن در بنای شهر تمرکز بر امور مادی و جنبه نفسانی و نه ابعاد معنوی و روحی انسان می‌باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۴۴). درحالی‌که متفکران و معماران اسلامی در تلاش‌اند که ضمن بنای شهر، رشد و تعالی را در بنا و معماری شهر لحاظ نمایند.

۲. عدالت‌محوری در شهر اسلامی: اساس بنای آسمان‌ها و زمین بر عنصر عدالت^۱ طراحی شده است. این عنصر یکی از مهم‌ترین محورها در برنامه‌ریزی شهری است. لذا مشاهده می‌کنیم که متخصصان و اندیشمندان در طول دوره‌های مختلف، از عدالت در طراحی و برنامه‌ریزی شهری استقبال نموده‌اند. اما حاصل آن به دلیل ماهیت میان‌رشته‌ای عدالت و تفاوت برداشت از آن مجموعه‌ای از نظریه‌های متفاوت در حوزه شهرسازی بوده است (داداش‌پور و الوندی‌پور، ۱۳۹۶: ۱).

آنچه از عدالت در ذیل عنوان، مورد نظر است بنا و کالبد شهر اسلامی است که باید براساس عدل و عدالت پایه‌گذاری شود. یعنی هر یک از اجزای کالبد شهری باید در جایگاه صحیح خودش قرار بگیرد، تا عدالت در طراحی شهر اسلامی به منصه ظهور برسد. همان‌گونه که امام علی (ع) بدین معنا اشاره کرده و می‌فرماید: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا» (نهج البلاغه، حکمت: ۴۳۷).

لذا وقتی از معماری اسلامی سخن به میان می‌آید، معماری اسلامی یعنی تناسب بین کالبد شهر با اهداف آرمان‌های اسلامی به‌گونه‌ای که هر ناظر بیرونی به محض مشاهده اندام شهر اسلامی مفاهیم، کارکرد و آرمان‌های اسلامی را از آن دریابد. بورکهارت می‌گوید: «معماری باید اعتدال متوازن را نشان دهد و باید مانند یک بلور که به‌صورت صحیح شکل یافته است، یک نمونه کامل از ماده بی‌جان و حیات باشد» (بورکهارت، ۱۳۷۲: ۵۴). مفاهیمی چون تعادل، هماهنگی و اندازه را از مصادیق و تجلیات عدل در معماری و شهرسازی می‌توان برشمرد (رحیمی و نقی‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۶).

۱. «بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ؛ آسمان‌ها و زمین با عدالت، پا برجا می‌مانند» (احسائی، بی‌تا ج ۴: ۱۰۳).

همچنین، توزیع مناسب کاربری‌ها و خدمات شهری عوامل موثری هستند که با ارضا نیازهای جمعیتی، افزایش منافع عمومی و توجه به استحقاق و لیاقت افراد می‌توانند با برقراری عادلانه‌تر، عدالت اجتماعی و اقتصادی و فضایی را در مناطق شهر برقرار نمایند (وارثی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۴۴).

این معنا از کلام استاد مطهری نیز در معنای عدل، قابل دریافت است: «اگر مجموعه‌ای را در نظر بگیریم که در آن، اجزا و ابعاض مختلفی به‌کار رفته است و هدف خاصی از آن منظور است، باید شرایط معینی در آن از حیث مقدار لازم هر جز و از لحاظ کیفیت، ارتباط اجزا با یکدیگر رعایت شود و تنها در این صورت است که آن مجموعه می‌تواند باقی بماند و اثر مطلوب خود را بدهد و نقش منظور را ایفا نماید» (مطهری، ۱۳۹۰: ۷۸).

لذا عدالت در ایجاد و بنای شهر مناسب زیست مسلمانان و تداوم حیات آن نقشی بسیار حساس و حیاتی دارد. با مطالعه تعالیم اسلامی، امکان شناخت و تدوین معیارهایی برای فعالیت‌های جامعه اسلامی، از جمله معماری و شهرسازی، فراهم است. از مهم‌ترین و بارزترین مفاهیم برگرفته از تجلی عدالت در معماری فضاهای شهری تعادل، هماهنگی و اندازه می‌باشد که رعایت آنها نه تنها در کالبد و فضاهای شهری، بلکه در حفظ تمامی جنبه‌های مختلف وجودی شهروندان و مدیران و برنامه‌ریزان شهری الزامی است.

رعایت عدل، نافی ایجاد قطب‌های شهری بر مبنای درآمد و ثروت مردم و معیارهای مادی است. توزیع عادلانه امکانات شهری و فراهم آوردن امکان دسترسی متعادل ساکنان به آنها، مورد مهم دیگری است که مرعی داشتن آن نشانه تجلی عدل در شهر است. استقرار و مکان‌یابی مناسب هر عنصر و فضای شهر و ارتباط منطقی و مناسب آنها با یکدیگر نیز موضوعی است که ریشه در رعایت عدل دارد (نقی‌زاده، ۱۳۷۶) در این صورت است که در بنای شهر عدالت رعایت شده است.

۳. امنیت محوری در شهر اسلامی: یکی از معیارهایی که در شهر اسلامی، مورد توجه می‌باشد وجود امنیت است. درباره معنای این کلمه گفته‌اند: «بی‌خوفی، امن، بی‌بیمی، ایمنی، جای امن و در امان بودن» (دهخدا، ۱۳۷۷؛ معین، ۱۳۶۴: ذیل واژه).

امنیت از لوازم تمدن و اصول مدینه فاضله به‌شمار می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۵۷). امنیت شهر برای تک‌تک شهروندان لازم است و شهری که در آن امنیت نباشد، شهر اسلامی نیست. امنیت سطوح گوناگونی دارد. در قرآن، هنگام اشاره به شهر مکه^۱ امنیت تشریحی آن مورد اشاره قرار گرفته است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۹). براساس مبانی دینی زندگی سالم اجتماعی مبتنی بر امنیت بوده و «هیچ نعمتی گوارتر از امنیت نیست.»^۲ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۰: ۴۳۵). سایر نعمت‌ها در سایه امنیت لذت‌بخش بوده و «زندگی آسوده در سایه امنیت تحقق می‌یابد.»^۳ (تمیمی آمدی، ۱۳۶۰: ۱۰۰).

امنیت ساحت‌های گوناگون دارد و ساحتی از آن که در ذیل این عنوان مورد نظر است، بحث امنیت در حوزه کالبد شهری است که عبارت است از امنیت از لحاظ ساختار شکلی ساختمان و شهر و جایگاه ساختن ساختمان و معماری شهر. لذا شهر امن شهری است که با پیش‌بینی‌های دقیق از خطراتی نظیر زلزله، سیل، طوفان و دیگر موارد این‌چنینی در امان باشد. قرآن کریم به هنگام توصیف شهر ارم به استحکام خانه‌های آنها اشاره نموده است: «إِرمَ ذَاتِ الْعِمَادِ الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ» (ارم، شهری که دارای بناهای ستون‌دار بود، بناهایی که ماندش در دیگر شهرها ساخته نشده بود) (فجر، ۷-۸). لذا استحکام ساختمانی از جهت مقاومت و ایمنی در برابر سیل و زلزله و دیگر خطرات احتمالی بسیار مهم می‌باشد.

۴. نظم محوری در شهر اسلامی: «پدیده منظم مجموعه‌ای است که اجزای آن به‌گونه‌ای با هم ارتباط دارند که همگی هدف یگانه و مشخصی را تعقیب می‌کنند. به‌عبارتی دیگر، نظم گرد

۱. «وَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا:» و [یاد کن] هنگامی را که ابراهیم گفت: پروردگارا، این شهر را ایمن گردان.

۲. «لا نعمة هنا من الأمن.»

۳. «رفاهية العيش في الأمن.»

آمدن اجزای متفاوت با کیفیت و کمیت ویژه‌ای در یک مجموعه است به گونه‌ای که همکاری و هماهنگی آنها، هدف معینی را پی می‌جوید.» (سبحانی و محمدرضایی، ۱۳۸۷: ۷۵).

بنای شهر اسلامی باید بر نظم ارگانیک استوار باشد، این نظم برگرفته است از نظمی است که خداوند در بنای جهان هستی ارائه داده و فرمود: «لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا» (انبیاء: ۲۲) امام علی (ع) در نهج‌البلاغه در سخنان خود از نظم آسمان‌ها و زمین، پرندگان و حشراتی مانند طاووس، خفاش، مورچه، ملخ و همچنین نظم موجود در کالبد انسانی سخن به میان آورده است (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۵).

لذا همان‌گونه که آفرینش آسمان، زمین و اجزای جزئی آن چنان منظم است که هیچ تباهی در آن راه ندارد، شهر اسلامی هم باید چنان ساخته شود که هیچ‌گونه تباهی در آن راه نیابد. اگر مشاهده می‌شود که امروزه با تصرف کوه‌ها و دره‌ها و ساختن بناها در بستر رودخانه با نزولات آسمانی سیلاب جاری شده و شهرها ویران و خانه‌ها خراب می‌شود باید اعتراف نمود که هیچ نظم حقیقی‌ای در بنای شهرها صورت نگرفته است.

همچنین، نظم شهر اسلامی را می‌توان با نظم فطری تعریف و تبیین کرد. نظم یک بایسته فطری و بدیهی در خلقت الهی است که در ابعاد مختلف و نظام‌های اجتماعی و فرهنگی، کالبدی، زیست محیطی، طبیعی و اعتقادی امکان بررسی و مطالعه دارد (مولایی، ۱۳۶۹: ۸۵۵). ساخت و بنای شهر اسلامی باید براساس نظم خاص و مدل اسلامی آن باشد؛ لذا در گذشته، حمام‌ها در نزدیکی مساجد، ساخته می‌شد. شاید در نظر یک غیرآشنا به مبانی دینی، مسئله عجیبی باشد، اما این برگرفته از نگاهی دینی است که مردم بعد از نظافت برای عبادت به مسجد مراجعه کنند.

از این رو، نظمی که در بنای شهر مراد است، نه بدان معنا که همه‌چیز به صورت خاص چینش شود، بلکه باید براساس ارگانیک مورد نیاز شهر اسلامی طراحی شود. لذا در ایجاد شهرهای اسلامی برنامه‌ریزی از پیش معین شده‌ای متوجه مدیریت شهری می‌باشد که نظم ارگانیک در شهر برقرار نماید.

ب) قلمرو دوم: شاخص‌های شکلی در معماری شهر اسلامی

بعد از بیان چهار محور در شاخص‌های ارزشی در معماری و بنای شهر اسلامی، اینکه به دنبال پاسخ به سؤال دوم خواهیم رفت و آن عبارت است از اینکه شاخص‌های شکلی در معماری اسلامی چیست؟ در اینجا نیز چهار محور اساسی در پی پاسخ به این پرسش مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. زیبایی و هنر: یکی از مفاهیمی که همه مکاتب فکری بدان توجه دارند، مقوله زیبایی و هنر است. زیبایی‌شناسی از مباحث بنیادین بوده که پیدایش آن به افلاطون و پیش از او برمی‌گردد و تا امروز نیز با آرای متفکران و صاحب‌نظران معاصر غربی و اسلامی به حیات خود ادامه می‌دهد (موسوی لر و یاقوتی، ۱۳۹۳: ۵).

زیبائی از نظر اهمیت در حیات انسان‌ها بیش از آن مقدار شایسته اهتمام و دقت است که معمولاً درباره این پدیده بسیار ساده و در عین حال، بسیار شگفت‌انگیز و با اهمیت انجام می‌گیرد.

در قرآن، ضمن قصه حضرت سلیمان به مقوله هنر پرداخته شده است. صنعت و هنر در زمان حکومت حضرت سلیمان به اوج شکوفایی خود رسید بود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۵۱). به‌علاوه، بحث «هنر در قرآن» از مباحثی است که برخی محققان بدان پرداخته و تلاش نموده‌اند که روح جمالی دین در همه عرصه‌های زندگی و چهره بشاش، سرزنده و نشاط‌آمیز علمی و عملی اسلام را بیشتر به جامعه معرفی نمایند^۱.

اگر در مدل شهرسازی اسلامی از زیبایی و هنر بحث می‌شود در واقع، این زیبایی و هنر را باید به‌عنوان مقدمه رسیدن به کمال و معنویت برشمرد. چنانچه علامه جعفری بیان می‌کنند: «اگر ما بتوانیم از سطوح ظاهری زیبایی‌های محسوس و لذت و انبساط روانی که از درک و دریافت آنها حاصل می‌گردد، بگذریم و اعماق این پدیده را در جهان عینی و لذت و انبساط حاصل از انواع زیبایی‌های محسوس و معقول را مورد دقت و درک قرار بدهیم، حقایقی چه بطور مستقیم

۱. رک: «موسوعه زیبایی و هنر در قرآن و سنت» دکتر سید ابوالقاسم حسینی (ژرفا).

و چه به‌طور غیرمستقیم، برای ما روشن خواهد گشت که حتی در احساس عظمت ملکوت درونی و ملکوت برونی مؤثر خواهد گشت» (جعفری، ۱۳۷۶: ۶۳).

توجه به زیبایی در روایات هم مورد اشاره قرار گرفته «إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ» (خدا زیباست و زیبایی را دوست می‌دارد) (بحرانی، ۱۴۱۶: ۵۳۲). مراد از زیبایی خداوند، زیبایی به معنای داشتن چشم، ابرو، قامت و لباس زیبا نیست همچنین مراد از زیبایی خداوند، زیبایی در مرتبه ذات نیست، مراد از جمیل بودن خداوند، زیبایی در مرحله صفات فعل است؛ یعنی فعل خداوند زیباست (مازندرانی، ۱۳۸۷: ۳۱۱). لذا همان‌گونه که صفت فعل الهی زیباست، شهرسازان و معماران اسلامی هم باید بنای شهر را زیبا بنیان‌گذاری نمایند.

از گذشته، آثار بسیار زیبایی از اندیشمندان و نقاشان باقی مانده است. بسیاری از مساجد با شکل‌های دقیق طراحی و ساخته شده‌اند. زیبایی معنوی باید در ساخت شهر اسلامی لحاظ شود تا خود بتواند بیننده را به‌سوی معنویت سوق دهد. چراکه هنر برای انتقال پیام به توده مردم وسیله مناسبی است. یکی از شروط وجود زیبایی در شهر، چه به شکل عام و چه به شکل خاص، استفاده از هنر و بهره‌گیری از هنرمندان می‌باشد که در کنار ساخت کالبد شهری، زیبایی را فراهم می‌آورند (صارمی و تقوی زواره، ۱۳۹۷: ۸۷).

از مشکلات انسان امروزی این است که با تأثیرپذیری از تبلیغاتی که ترویج‌کننده مصرف‌گرایی و مدگرایی می‌باشد، حس زیبایی‌شناسی در انسان را تضعیف نموده است. بر همین اساس، یکی از مسائلی که برنامه‌ریزان و طراحان مسائل شهری باید پیگیری نمایند همت گماشتن بر به نمایش درآوردن زیبایی‌های حقیقی و الهی و درمقابل حذف و نابودی زینت‌های شیطانی و پلید در شهر از جمله کالبد شهری می‌باشد (نقی‌زاده، ۱۳۷۹: ۱۴).

خدای متعال ذات و فطرت انسان را طوری خلق نموده که هنر را درک کرده و هنر دوست می‌باشد بر همین اساس، هم باید طراحی شهراسلامی هنرمندانه صورت گیرد، البته هنر در معنای واقعی آن، نه هنر به معنای «art» که زشتی‌ها و برهنگی‌ها هم در آن هنر شمرده شده است این‌گونه هنرها ریشه در فطرت توحیدی انسان ندارند بلکه برخاسته از هوی و هوس‌های انسان می‌باشد.

بنابراین همان‌گونه که اسلام به زبان هنر ارائه شده است، در سرزمین‌های اسلامی، ساخت شهر اسلامی باید با زیبایی‌های هنری همراه باشد، هنری که بتواند انسان را به سمت خدا سوق دهد. این مسئله در گذشته، در مهندسی شهر و مساجد مورد توجه بود است و دانشمندانی مانند شیخ بهایی^۱ در ساخت بناهای اسلامی این مسئله را در نظر داشته‌اند.

به‌علاوه، زیباسازی و هنرمندانه بنا شدن شهر را می‌توان یکی از حقوق چشم هم برشمرد، زیرا آنچه از شهر با حق چشم در تماس است، سیمای شهری است و سیمای شهر مخلوق رابطه‌ای نظام‌مند میان «حق جلوه» و «حق نظاره» است. سیمای شهر اسلامی مطلوب از تعادل و ارتباط منطقی میان جلوه و نظاره با رعایت حق استیفا و حق تمتع به‌دست خواهد آمد و اگر در ایجاد این نظام حقوق شهری موفق عمل شود، نه تنها بر کالبد شهر، بلکه بر روابط اجتماعی و فرهنگی و... نیز تأثیر مثبت خواهد داشت (ادیب‌زاده، ۱۳۹۷: ۶۱).

۲. توجه به حفظ طبیعت و محیط زیست: یکی از قابل توجه‌ترین ویژگی‌های شهر اسلامی در مفهوم سنتی آن، عبارت بوده است از سازگاری کامل آن با بوم طبیعی و هماهنگی آن با آب و هوا و سایر شرایط طبیعی و اقلیمی. شهر اسلامی هرگز به نحوی ساخته نشده است که نشانگر مخالفت انسان با طبیعت باشد، بلکه به عکس، همواره همساز و همسو با نیروها و عناصر طبیعت بنا شده است. در ساختن این شهرها، حداکثر استفاده از نور، باد، سایه، و موادی که در دسترس بوده به عمل آمده و این مواد به نحوی مورد استفاده قرار گرفته است که اگر زمانی مردم شهر را ترک می‌کردند، این مواد به‌طور طبیعی به آغوش طبیعت باز می‌گشته است.

شهر اسلامی را، آنچنان که به‌طور سنتی، ساخته می‌شده، بایستی یکی از بزرگترین دستاوردهای هنر اسلامی دانست و به همین قیاس، از بین رفتن آن را در خلال قرن گذشته، باید یکی از بزرگترین مصایبی شمرد که در نتیجه استیلای استعمار غرب بر جهان اسلام در قرون هجدهم و نوزدهم بر جهان اسلام نازل شد و سپس با اقدامات حکومت‌های مسلمان به‌ظاهر

۱. رک: بررسی آثار معماری شیخ بهایی.

مستقل، که حریصانه در پی تقلید از مدل‌های شهرسازی غربی بودند، ادامه یافت (نصر، ۱۳۷۵: ۱۶۴-۱۶۶).

براساس تعالیم قرآنی و منابع روایی چگونگی بهره‌مند شدن از منابع خدادادی در طبیعت در قالب گزاره‌های قرآنی و روایی بیان شده است. این گزاره‌ها در قالب مفاهیمی همچون اجتناب از اسراف و تبذیر، رعایت اعتدال و غیره مطرح شده است. براساس این گزاره‌ها، هرگونه تصرف در طبیعت باید در جهت کمال بوده و از تباه نمودن طبیعت بری باشد (رک: نقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۳۴ و ۴۴).

در کتاب نهج البلاغه، نیز همچون دیگر منابع روایی، باغ و درخت و گیاه به‌عنوان یکی از شاخص‌های مطلوبیت مکانی بیان گردیده و وجود این عوامل دلیلی بر زیبایی، آبادانی و آسایش دانسته شده است. وجود درختان و سبزه‌ها و آبشارها باعث مفرح شدن روح است، چراکه دل دفتر دیده است^۱ (نهج البلاغه، حکمت ۴۰۹).

در دیدگاه اندیشمندان مسلمان، طبیعت نقش مهمی در سلامت انسان دارد. در شهرسازی و معماری معاصر نیز سرانۀ کافی فضای سبز از شاخص‌های مطلوبیت فضایی محسوب می‌شود و از واژه توسعه پایدار برای حفظ طبیعت استفاده می‌کنند و معماری پایدار یا معماری سبز اصطلاحی است که به شرح تکنیک‌هایی در طراحی معماری می‌پردازد که همسو با نگرش‌های زیست محیطی بوده و با ایده احترام به طبیعت شکل گرفته است. بدین ترتیب، در معماری سبز به‌جای دشمنی با طبیعت، انرژی‌های آن مهار شده و به بهترین شکل در ساختمان‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد (کارگر، ۱۳۹۴).

از نکات قابل توجه این است که اصول معماری سنتی ایران، هماهنگی، هم‌خوانی و مطابقت بسیار زیادی با اصول معماری پایدار دارد و به‌راحتی می‌توان با شناسایی و ترکیب این اصول گامی مؤثر جهت رسیدن به توسعه پایدار برداشت (کسمایی، ۱۳۹۶).

لذا با توجه به تعالیم اسلامی و تجربیات و دانش بشری یکی از مهم‌ترین وظایف انسانی، حفظ محیط زیست می‌باشد. طبیعت و محیط زیست همواره در خدمت رفاه و سلامت بشر بوده

۱. «الْقَلْبُ مُصْحَفٌ الْبَصَرِ».

است. انسان‌ها نیز باید از محیط زیست مراقبت نموده و یا لاقط آسیب‌های جدی بدان وارد نکنند. درحقیقت، از منظر فناوری معماری استفاده از مواد و مصالحی که قابلیت برگشت‌پذیری به طبیعت دارند و از منظر هنر معماری، طراحی همسان و هماهنگ با طبیعت می‌تواند وظیفه یک معمار را در تعامل و همیاری با محیط زیست به انجام رساند (نازی دیزجی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۰۹).

۳. وجود مسجد در سطح شهر: یکی از شاخص‌های شکلی شهر اسلامی مسجد می‌باشد. مسجد اولین خانه‌ای است که خداوند تبارک و تعالی در کتاب قرآن از آن یاد کرده است.^۱ پیامبر اکرم (ص) در مدینه پیش از هرچیز به ساختن مسجد فرمان داد (جعفریان، ۱۳۸۲: ۳۰۱-۳۰۹). در گذشته، مسجد تنها مرکز عبادت نبود، بلکه تمام معارف و احکام اسلامی اعم از آموزشی و پرورشی در آنجا گفته می‌شد و همه گونه تعلیمات دینی و علمی حتی امور مربوط به خواندن و نوشتن در آنجا انجام می‌گرفت تا آغاز قرن چهارم اسلامی غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت (سبحانی، ۱۳۷۸: ۴۵۲).

حکومت‌های مذهبی که براساس دیدگاه‌های ایدئولوژی اسلامی در شکل‌گیری ساختارهای شهری تأثیر بسیار داشته است، باید توجه نمود که حکومت در دوران گذشته و حال بر پایه سه محور اقتصاد، سیاست و مذهب شکل گرفته که از ارکان مهم قدرت، مذهب بوده است و مساجد پایگاه اصلی مذهب در جامعه به‌شمار می‌رود. ازاین‌رو، نقش مساجد در شکل‌گیری و روند توسعه شهری بسیار پررنگ است که با بررسی آن می‌توان تأثیر آن و جایگاه فرهنگی در توسعه اجتماعی را به‌دست آورد. مسجد، به‌عنوان اصلی‌ترین نیایشگاه جهان اسلام، همواره مورد توجه قرار داشته و نقش آن در شهرسازی اسلامی و پلان‌های شهری نیز مدنظر بوده است. شکل‌گیری شهرهای قدیم براساس الگوی مسجد و نقش کالبدی آن در عرصه بزرگ شهری است. اما امروزه متأسفانه این عنصر نه تنها در معماری، تفاوت‌های چشم‌گیری با دوران قبل از

۱. «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ» (بدانید اول خانه‌ای که برای مکان عبادت خلق بنا شده، همان خانه مکه است. آن خانه برای مردم خیر بسیار دارد و سبب هدایت عالمیان است) (آل عمران، ۹۶).

خود داشته، بلکه در نمای شهری نیز نادیده گرفته شده است (ر.ک: سقاپور) در توصیه‌های امام‌علی (ع) در ساخت شهر این بود که ساخت شهر را از قلب آن، یعنی مسجد، شروع کنند و سپس به صورت دایره‌وار شهر را وسعت بخشند (بلخاری، ۱۳۹۰: ۲۱۴).

۴. توجه به آرامش بخش بودن مسکن: یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختمان خوب آرام‌بخش بودن آن از زوایای گوناگون است. امروزه آرام‌بخش بودن مسکن را در ابعاد مختلفی می‌توان مورد بررسی قرار داد. از جمله مدل ساخت مسکن، از جهت مقاومت در برابر زلزله و خطراتی از این قبیل، دور بودن و محفوظ بودن از آلودگی‌های صوتی یا از جهت ایمن بودن و راحتی در خانه، به‌طوری‌که درون خانه، اهل خانه راحت زندگی کنند و قابل رؤیت از بیرون نباشند؛ از این رو، در معماری امروز باید این مسائل لحاظ شود.

معماران شهرهای اسلامی در گذشته، خانه‌ها را با پوشش‌ها و پوشیدگی‌های خاص بنا می‌نمودند. لذا یکی از شاخص‌های شهر اسلامی را می‌توان در پوشیدگی خانه‌های مسلمانان جستجو نمود، این پوشش در سرزمین‌های مختلف اسلامی با توجه به فرهنگ‌های محلی و مصالح موجود در هر نقطه‌ای، به انحاء متفاوتی جلوه‌گر است.

از دیگر ویژگی‌های شهرهای اسلامی به نوع بنای ساختمان‌ها می‌توان اشاره نمود. خانه‌های مسلمانان به دویخش بیرونی و اندرونی تقسیم می‌شد از دیگر ویژگی‌های ساختمان‌های مسلمانان می‌توان به وجود دو کوبه بر در خانه‌های آنها اشاره نمود. این کوبه‌ها برای تمایز میان زن و مرد قرار داده شده بود. از دیگر ویژگی‌های ساختمان‌ها رنگی بودن شیشه‌ها در قالب‌های کوچک و بزرگ در معماری شهرهای ایرانی است.

نوع ساخت مسکن در آرام‌بخشی آن بسیار مهم می‌باشد؛ زیرا در زندگی شهری امروزی تولید انواع صداها و آلاینده‌ها می‌تواند آرامشی که برای انسان در مسکن به‌عنوان استراحتگاه نیازمند می‌باشد به خطر بیندازد که البته تا حدی چنین شده است.

شهر اسلامی باید معماری آن چنان باشد که مزاحمت‌های بیرونی نتواند باعث به‌هم خوردن آرامش ساکنان در خانه شود. در گذشته، مسکن براساس عقاید مذهبی ساکنان آن خلق می‌شد و

معمار سنتی تا حد امکان به اصل، قواعد و روش‌های احداث خانه در آیات و احادیث توجه می‌نمود؛ لذا اثری که خلق می‌کرد، بر مبنای آن الگوها شکل می‌گرفت و همواره روح دینی در مسکن سنتی جریان می‌یافت (اخوت، ۱۳۹۴: ۱۹۱).

نتیجه‌گیری

این مطالعه به بازشناسی شاخص‌های ارزشی و شکلی، با هدف اثبات گفتمان دین در عرصه شهرسازی و معماری اسلامی صورت پذیرفت. لذا برای نشان دادن این هدف دو سؤال طراحی شد. که عبارت‌اند شد از ۱. شاخصه‌های ارزشی در معماری شهر اسلامی کدام‌اند؟ ۲. شاخصه‌های شکلی در معماری شهر اسلامی چیست؟

برای پاسخ به سؤالات مطروحه، با مراجعه به متون دینی و منابع اسلامی و همچنین مطالعات و تحقیقات حوزه شهرسازی اسلامی به تحلیل مسئله پرداخته شد و پژوهش بر این مبنای پایه‌گذاری شد، نه بر مبنای آنچه در تاریخ شهرهای اسلامی و چگونگی بنای آنها وارد شده است.

براین اساس، در ادامه، برای پاسخ به سؤال نخست در چهار قلمروی مطالعه و بررسی صورت پذیرفت. حاصل آن شد که برای طراحی و معماری شهر براساس مبانی دینی باید حداقل از چهار مؤلفه توحیدمحوری، عدالت‌محوری، و بنای شهر بر امنیت و نظم بهره گرفت. برای پاسخ به سؤال دوم نیز در این مطالعه به چهار قلمرو در شاخص‌های شکلی پرداخته شد. حاصل آن شد که در طراحی شهر اسلامی از جهت شکلی باید حداقل از چهار شاخصه بهره جست که عبارت‌اند از زیبایی و هنر، توجه به طبیعت و محیط زیست، وجود مسجد در سطح شهر و توجه به آرام‌بخش بودن مسکن در طراحی شهر اسلامی.

حاصل بررسی این هشت مؤلفه در مجموع، نشان از آن دارد که اگر در شهرسازی این مؤلفه به صورت کاربردی در بنای شهر جریان یابد، آنگاه شهر اسلامی تحقق خارجی یافته و تفاوت چشم‌گیری با آنچه امروزه در بنا و کالبد شهری مشاهده می‌شود خواهیم دید و چهره دیگری از

شهر اسلامی جلوه‌گر خواهد شد. آنگاه در ذیل این‌گونه طراحی شهر می‌توان امید داشت که بسیاری از ناهنجاری‌های اجتماعی کاسته شده و آرامش بیشتری در جامعه بر انسان حاکم شود. ذکر این نکته لازم است که برای پاسخ به سؤال اصلی پژوهش در مجموع، به بررسی این هشت مؤلفه پرداخته شد و این بدان معنا نیست که شهر اسلامی در انحصار همین هشت مؤلفه می‌باشد. شهر اسلامی مؤلفه‌های دیگری نیز دارد که در این مطالعه به مهم‌ترین آنها در نگاه نگارندگان مقاله پرداخته شد. پیشنهاد می‌شود که شهری براساس سیستم اسلامی بنا شود و به همه اهالی و کسانی که می‌خواهند در این شهرک زندگی نمایند از قبل، نحوه ساخت مسکن با الگوی اسلامی تبیین شود.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۸۵)، مقدمه ابن‌خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- احسانی، ابن ابی‌جمهور (بی‌تا)، عوالی اللئالی، قم: سیدالشهدا.
- اخوت، هانیه (۱۳۹۴)، «بررسی نقش آیات و احادیث شیعه در شکل‌گیری کالبد مسکن سنتی»، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، سال سیزدهم، شماره ۵۲: ۱۹۱-۲۳۴.
- ادیب زاده، بهمن (۱۳۹۷)، «حق نظاره و حق جلوه در سیمای شهر اسلامی»، صغه، دوره ۲۸ (۸۰): ۶۸-۶۱.
- باقری، اشرف السادات (۱۳۸۶)، نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بحرانی، سیدهاشم (۱۴۱۶)، البرهان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، تحقیق: قسم الدراسات الاسلامیه مؤسسه البعثه، تهران: بنیاد بعثت.
- بلخاری، حسن (۱۳۹۰)، «جسم اسلامی شهر/شهر و شهرسازی اسلامی»، سوره اندیشه، شماره ۵۰: ۲۱۸-۲۱۲.

- بemat، نجم‌الدین (۱۳۶۹)، شهر اسلامی، ترجمه محمدحسین حلیمی و منیژه اسلامبولی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بورکهارت، تیتوس (۱۳۷۲)، روح هنر اسلامی، ترجمه: سید حسین نصر، تهران: حوزه هنری.
- بیات، بهرام (۱۳۹۳)، «رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی»، فصلنامه علمی و پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، سال چهارم، شماره اول: ۱۳۷-۱۶۷.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۰)، شرح غررالحکم و دررالکلم، تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارموی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۶)، ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲)، سیره رسول خدا، قم: دلیل ما.
- جوادی آملی، عبد الله (۱۳۸۸)، اسلام و محیط زیست، محقق: عباس رحیمیان، قم: مرکز نشر اسراء.
- حاتمی‌نژاد، حسین (۱۳۹۳)، «دگردیسی شهرهای جهان اسلام در فرایند جهانی‌سازی مطالعه تطبیقی شهرهای ایرانی اسلامی و عربی اسلامی»، شهر پایدار، دوره یک: ۸۹-۱۰۹.
- داداش‌پور، هاشم؛ الوندی‌پور، نینا (۱۳۹۶)، «گونه‌شناسی مفهومی عدالت در نظریه‌های برنامه‌ریزی شهری در چارچوب رویکردی میان رشته‌ای»، فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، دوره (۲)۹: ۱-۲۷.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا ج ۳، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رحیمی، لیلا؛ نقی‌زاده، محمد (۱۳۹۵)، «تجلی عدالت در ساختار شهر اسلامی (محل)»، هویت شهر، بیست و ششم، سال دهم: ۱۳-۲۰.
- سبحانی، جعفر؛ محمدرضایی، محمد (۱۳۸۷)، اندیشه اسلامی (۱)، تدوین نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، مرکز برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی، ویراست ۲، قم: دفتر نشر معارف.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۸)، فروغ ابدیت، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ستوده، هدایت‌الله (۱۳۸۷)، آسیب‌شناسی اجتماعی (جامعه‌شناسی انحرافات)، تهران: آوای نور.
- سقاپور، حمید؛ نصر، طاهره (بی‌تا)، نگاهی به جایگاه مسجد در شهر، نمونه موردی: مسجد در شهر معاصر شیراز، دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد (<http://www.masjed.ir/fa/article/110>).
- شارع‌پور، محمود (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی شهری، تهران: سمت.

- شعبانی، حسین (۱۳۸۲)، *مقدمات برنامه‌ریزی آموزشی*، تهران: رشد.
- شهیدی، شریف؛ بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۸)، «نقش خدا محوری در شکل‌دهی به ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی ایران»، *کتاب ماه هنر*: ۵۵-۴۶.
- صارمی، حمیدرضا؛ مهدیان‌پور، جواد (۱۳۹۵)، «بررسی اندیشه شهرسازی شیخ شهاب‌الدین سهروردی»، *فصلنامه علمی پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، سال ششم، شماره دو: ۲۵۳-۲۷۶.
- صارمی، حمید رضا؛ زواره، محمدتقوی (۱۳۹۷)، «شهر و ساختار آن از منظر ابوعلی سینا»، *فصلنامه علمی پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، سال هشتم، شماره اول: ۷۹-۹۹.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴)، *تفسیر المیزان*، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- فلاح، سمیه (۱۳۹۰)، «برساخت مفهوم شهر اسلامی»، *فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، شماره سوم: ۳۵-۴۴.
- قربانی، رحیم و همکاران (۱۳۹۱)، *شاخص‌های معماری و شهرسازی اسلامی*، مرکز بررسی‌های راهبردی ریاست جمهوری و پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص)، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- کارگر، علی (۱۳۹۴)، «معماری منظر معماری پایدار، طبیعت و معماری سبز»، کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی، تهران: مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما.
- کسمایی، امان (۱۳۹۶)، «تطابق معماری سنتی و معماری پایدار، شباهت‌ها و تفاوت‌ها»، چهارمین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی، پایداری و تاب‌آوری از آرمان تا واقعیت، دانشگاه آزاد واحد قزوین.
- مازندرانی، محمدصالح بن احمد (۱۳۸۷)، *شرح الکافی*، مصحح علی اکبر غفاری، تهران: المکتبه الاسلامیه لنشر والتوزیع.
- مشکینی، ابوالفضل؛ رضایی مقدم، علی (۱۳۹۳)، «بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های شهر اسلامی با تأکید بر نقش و اهمیت فرهنگ‌سازی در تحقق الگوی شهرسازی اسلامی_ایرانی»، *شهر پایدار*، دوره (۱): ۳۷-۶۸.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، مجموعه آثار ج ۱، تهران: انتشارات صدرا.
- معین، محمد (۱۳۶۴)، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ممتاز، فریده (۱۳۸۹)، جامعه‌شناسی شهر، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۷)، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، دانشگاه اصفهان.
- موسوی لری، اشرف السادات؛ یاقوتی، سپیده (۱۳۹۳)، «زیبایی‌شناسی کلام و حیانی قرآن کریم»، جلوه هنر، شماره ۱۲: ۵-۱۴.
- مولایی، اصغر (۱۳۹۶)، «تبیین نظم شهر اسلامی براساس احکام ثابت»، فلسفه دین، دوره ۱۴ (۴): ۸۵۵-۸۷۸.
- نازی دیزجی، سجاده؛ وفا مهر، محسن و کشتکار قلاتی، احمدرضا (۱۳۸۹)، «اخلاق در معماری»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پنجم، شماره ۳ و ۴: ۱۰۵-۱۱۴.
- ناطقی، زهرا (۱۳۹۰)، آرمان‌شهر اسلامی با تأکید بر ابعاد (فیزیکی، فرهنگی، اجتماعی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- نصر، سیدحسین (۱۳۷۵)، جوان مسلمان و دنیای متجدد، ترجمه مرتضی اسعدی، تهران: طرح نو.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۹)، «صفات شهر اسلامی از نگاه قرآن کریم»، نشریه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث (صحیفه مبین)، دوره دوم (۵): ۴-۴۰.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۴)، جایگاه طبیعت و محیط زیست در فرهنگ و شهرهای ایرانی، انتشارات: دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۵)، معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)، اصفهان: انتشارات راهیان.
- نقی‌زاده، محمد؛ محتشم امیری، سعیده (۱۳۹۲)، «توسعه پایدار شهری از منظر عبد الرحمن ابن خلدون»، فصلنامه علمی پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، سال دوم: ۲-۲۹.
- نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۶)، «مختصات نظم در شهرسازی اسلامی»، سمینار بین‌المللی شهرها و مرد، تبریز: دانشگاه تبریز.
- وارثی، حمیدرضا؛ زنگی آبادی، علی؛ یغفوری، حسین (۱۳۸۷)، بررسی تطبیقی توزیع خدمات عمومی شهری از منظر عدالت اجتماعی مورد؛ زاهدان، مجله جغرافیا و توسعه، دوره ۶(۱۱): ۱۳۹-۱۵۶.
- <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/89/4967/42920>.